

Gebiedsinnovatie: wat speelt er nu?

Rode draden uit 11 interviews, zomer 2023

Versie 14 november 2023

Liesbeth Schipper (Versnellingshuis landelijk gebied, RHDHV), Martine Verweij (programmaleider MVI-Energie)

Introductie

Nederland kent een aantal belangrijke opgaven ten aanzien van energie, klimaatadaptatie, woningbouw, het creëren van een gezond bodem en watersysteem en de regulatie van nutriënten en het tegengaan van verontreiniging. Er zijn heel veel sectorale doelen, belangen en wensen, zowel lokaal (bij burgers/ondernemers) als regionaal en (inter)nationaal, die allemaal ruimte vragen. Deze vragen slaan neer in gebieden, waar de ruimte vaak al schaars is. Daarom is er een beweging om gebiedsgericht aan de slag te gaan en meer integraal te werken.

Nieuwe Kompas wil een beweging creëren waarbinnen mensen met elkaar testen, evalueren en bespreken hoe een gebiedsgedreven aanpak eruit kan zien en hoe een gebiedsgedreven aanpak zich verhoudt tot gebiedsgerichtheid vanuit nationale programma's.

In een kleine serie interviews met vertegenwoordigers van veelal nationale programma's, aangevuld met een paar mensen die brede ervaring hebben vanuit het perspectief van eigenaren en beheerders in gebieden, is een beeld opgehaald van de ervaringen en ideeën over gebiedsinnovatie. Hieronder vindt u de resultaten aan de hand van de 5 principes die eerder zijn geformuleerd voor gebiedsinnovatie. Vervolgens geven we een aanzet voor een Agenda Gebiedsinnovatie. We hopen dat deze agenda aanleiding geeft voor onderzoek, experiment en reflectie op de mogelijkheden van een gebiedsgedreven aanpak. Daarover gaan we graag breder in gesprek. Maar eerst nog iets over het begrip 'gebied':

Gebieden, wat bedoelen we daarmee?

Samenhang vanuit (nationale) doelen en regio's?

In de beleidsprogramma's waarover we gesproken hebben wordt beseft dat sectorale doelen in gebieden samenkomen en dat dit om integrale samenwerking vraagt. Dat wordt op verschillende manieren vormgegeven, waarbij ook de schaalniveaus van gebieden variëren. Het NP RES werkt met 30 RES gebieden, waarvoor een strategie is opgesteld door provincies, gemeenten, rijk, waterschappen en netbeheerders, in een participatief proces. Inmiddels wordt op kleiner schaalniveau gewerkt in zoekgebieden voor bijvoorbeeld windmolens, in industriegebieden (zoals de haven van Rotterdam) en in projectgebieden zoals voor de aanlanding van wind op zee bij de Eemshaven. Daar vindt meer intensieve participatie plaats met lokale bedrijven en inwoners.

Voor de doelen voor natuur, stikstof, waterbeheer en vitaal platteland in het landelijk gebied is het rijk een samenwerking aangegaan met de provincies. Zij zijn gevraagd gebiedsprogramma's te maken, waarin wordt aangegeven in hoeverre en waar doelen kunnen worden gehaald. De provincies hebben daartoe weer meerdere deelgebieden aangewezen. In Gelderland gaat het daarbij om 3 gebieden, terwijl Overijssel met 6 gebieden werkt. Soms lopen hier al gebiedsprocessen voor (een aantal) doelen, maar in alle gevallen zullen de gebiedsprocessen worden geïntensiveerd en op kleinere schaal nodig zijn. Hier zal ook meer participatie plaatsvinden dan voor de gebiedsprogramma's.

Geïnterviewden verwijzen ook naar NOVEX gebieden, waarin alle doelen worden meegenomen en die dus een integraal startpunt hebben, daar waar nu een hoge urgentie is. Het zijn nu in zekere zin

pilots: maar door verschillende mensen wordt aangegeven dat de werkwijze die hier wordt ontwikkeld wellicht een voorbeeld kan zijn voor andere gebiedsprocessen. Het rijk borgt in programma's nationale doelen, regisseert de samenwerking en creëert waar nodig randvoorwaarden (wettelijk, financieel, etc) om de samenwerking in gebiedsprocessen mogelijk te maken.

Een landschap op basis van een bodem- en watersysteem?

In bepaalde gebieden, zoals in Amstelland, in de veengebieden, in Rivierenland en in de Eemvallei, wordt gewerkt vanuit het idee dat een gebied ook, of vooral een landschap is dat gedragen wordt door het natuurlijke bodem- en watersysteem. Onder de noemer van ruimtelijke kwaliteit wordt bijvoorbeeld in het nationale programma Mooi Nederland gewerkt aan methoden om de gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde van gebieden concreet te maken. Ook de beleidsbrief bodem en water sturend gaat in op het belang van het fysieke systeem dat het gebied (ook) is. Het gebied krijgt daarmee een nieuwe stem als een natuurlijk en cultureel gevormd systeem met een lange geschiedenis. Hoe kan dit in ontwerp en gebruik opnieuw uitgangspunt zijn?

De plek waaraan een gemeenschap van mensen is verbonden?

Er zijn meer perspectieven op gebieden. Geïnterviewden geven voorbeelden van gebiedsinitiatieven die in een gebied zelf beginnen. Landeigenaren zoals landgoedbezitters, boeren, maatschappelijke organisaties, maar ook inwoners voelen zich vaak verbonden in een kleiner gebied. Zij wonen er en beheren en benutten het land en het natuurlijke bodem- en watersysteem. In het gebied zit ook hun kapitaal en de gemeenschap in het gebied kent een culturele en sociale verbondenheid. Voorbeelden zijn het initiatief voor de Brabantse Wal vanuit boeren, ZLTO, Staatsbosbeheer en een aantal landgoederen, het initiatief voor de Scheg van West waar een groep duurzame ondernemers, boeren en maatschappelijke organisaties een langjarig gebiedslab creëren, het initiatief voor een Landschapsfonds vanuit de Fruitmotor in Rivierenland of het initiatief op Schouwen Duivenland waar recent een Future Seach is gedaan door een brede en diverse vertegenwoordiging van de gemeenschap zelf, om de leefbaarheid van het gebied zeker te stellen, voor huidige en toekomstige generaties. Vanuit dit perspectief krijgt een gebied vooral vorm als sociaal contract: we kunnen niet centraal of vanuit sectorale doelen bepalen in wat voor een land we willen leven.

Principe 1: Over de regeneratie van het natuurlijk systeem als onbetwiste basis

Alle geïnterviewden onderschrijven het belang van het bodem- en watersysteem. Dit is de basis voor ecologie en biodiversiteit. Velen verwijzen daarbij naar de kabinetsbrief over 'bodem en water sturend'. Er wordt wel verschillend gedacht over de plek van dit natuurlijke systeem als onbetwiste basis en daardoor ontstaat discussie over de reikwijdte van dit principe in concrete situaties waar lastige keuzes moeten worden gemaakt. Er zijn daarbij drie posities te onderscheiden:

- Sommigen benadrukken dat een gezond natuurlijk systeem één van de sectorale belangen is die op basis van beleid voor 'bodem- en water sturend' integraal kan worden meegenomen in gebiedsprocessen. Dit belang staat echter naast andere belangen bijvoorbeeld vanuit energie en bouwen en indien nodig kunnen hiervoor (ruimtelijke) afwegingen worden gemaakt die niet overal het natuurlijke systeem regenereren.
- Een tweede positie is het idee dat het natuurlijke systeem de ruimte is en dat dus een gezond systeem altijd aan de basis staat van ontwikkelingen in een gebied en daarin inderdaad altijd sturend is. Dat zou betekenen dat het natuurlijke systeem veel sterker dan nu vertegenwoordigd moet zijn in gebiedsprocessen. Vanuit het programma Water en Bodem sturend wordt hier ook op ingezet. Geïnterviewden zijn echter veelal nog op zoek op welke manier dit beter zou kunnen.

- Tenslotte wordt, bijvoorbeeld in het programma Mooi Nederland, meer de nadruk gelegd op de ruimtelijk kwaliteit als waarde. Hierin speelt het natuurlijke systeem een grote rol als basis voor landschap en natuur, maar daarbij wordt ook een grote rol gezien voor gebruik en cultuur: wij bouwen bijvoorbeeld al decennia in diepe polders en drassige bodem en daarom zou dat nog steeds een mogelijkheid kunnen zijn. Tijdens de 2-daagse gebiedsinnovatie in juni 2023, ontstaat het inzicht bij Programmaleider Mooi Nederland, dat het beter is te spreken over het belang van 'meebewegen met het bodem en water systeem'. Dat dekt meer de lading van wat nodig is en kansrijk, dan het begrip bodem en water sturend.

Samenvattend: regeneratie als onbetwiste basis kan meerdere betekenissen hebben in gebieden en kan keuzes frustreren en polarisatie in de hand werken. De vraag is hoe we over deze waarde een goed gesprek kunnen voeren aan de voorkant.

Principe 2. Tussenruimte

Alle geïnterviewden onderschrijven dat een tussenruimte nodig is om de huidige opgaven meer integraal naar gebieden te vertalen. Deels zijn zij zelf ook al bezig met meerdere doelen en samenwerking tussen verschillende overheden (rijk en regio) en maatschappelijke organisaties. Toch richten deze programma's zich nog veelal op sectorale doelen en worden daar dus ook op afgerekend. Alle geïnterviewden zijn zich ervan bewust dat integraler samenwerken in gebieden nodig is en dat ze daarbij eigen doelen niet bij voorbaat leidend (kunnen, zullen?) maken. Zo ontstaan nu tussenruimtes in gebieden, waarbij onder andere naar provincies wordt gekeken om dit te organiseren, samen met gemeenten en andere partijen in gebieden.

Hoewel de noodzaak van tussenruimten om integrale samenwerking te kunnen vormgeven dus wordt onderschreven, ontstaat hier ook een aantal dilemma's:

- De bestuurders en de politiek blijven vaak sectoraal afrekenen, waardoor organisaties worstelen met enerzijds integraal samenwerken in de tussenruimte en anderzijds toch meters maken op hun sectorale doelen.
- De tussenruimte kan effectief zijn om tot gezamenlijke afspraken tussen partijen te komen, maar kan de noodzakelijke democratische legitimatie in het huis van Thorbecke niet vervangen. Het is een vraagstuk hoe afspraken toch op een goede manier in raden, staten en/of Tweede Kamer kunnen worden besproken.
- De tussenruimte is een plek om naar elkaar te luisteren naar alle noden, ideeën en belangen en zo te komen tot een nieuw plan. Maar er is ook perspectief nodig voor een vervolg: dat vraagt om afspraken, arrangementen en middelen. De tussenruimte kan hier niet of slechts tijdelijk in voorzien.
- De tussenruimte zou ook tijdelijk moeten zijn. Maar integraler (gaan) werken is wellicht geen tijdelijke opgave. Daarom doet de vraag zich voor of de bestaande organisaties niet op een andere manier georganiseerd moeten worden: minder langs sectorale lijnen en meer gebiedsgericht en/of integraal. Dit geldt dan zowel voor de portefeuille verdeling bij bestuurders als voor de ambtelijke organisaties, als voor de subsidie- en innovatie instrumenten waarmee gewerkt wordt.
- Samenwerking in de tussenruimte, niet alleen tussen overheden maar ook met maatschappelijke en private organisaties en inwoners vraagt veel tijd en capaciteit, die veelal niet beschikbaar is.
- De tussenruimte gaat ook over schaalniveaus heen. Dansen tussen de schalen is nodig maar niet eenvoudig.

Samenvattend: Het is van belang de tussenruimte te koesteren en serieus te nemen, maar tegelijkertijd te blijven verbinden aan het zich ontwikkelende institutionele landschap. Er zijn nog veel vragen over de manier waarop we een effectieve tussenruimte kunnen vormgeven

Principe 3. Innerlijke reis en aandacht voor de onderstroom in gebieden

In de korte interviews is niet uitgebreid gesproken over dit principe. Wel wordt opvallend vaak het 'niet-weten' benoemd. Het beeld dat het steeds moeilijker wordt om belangen bij elkaar te brengen of doelen te realiseren, zoals bijvoorbeeld in Amstelland, maakt dat de urgentie en de onrust toeneemt bij mensen.

Vanuit beleidsprogramma's is steeds meer besef dat de zoektocht met inwoners, lokale organisaties en het gebied nadrukkelijk voorop moet staan, zoals bijvoorbeeld bij het proces rondom de Eemshaven voor aanlanding van wind op zee. De tegenhanger is dat anderzijds vaak wordt gezegd dat gebiedsprocessen vooral slagen door leiderschap van mensen op de juiste plek. Hun leiderschap is bepalender en slaagt volgens geïnterviewden vooral ondanks de wijze waarop we de zaak formeel organiseren of de regels en procedures. Dit heeft ook een nadeel: het kost mensen veel energie en het toeval speelt zo een grote rol.

Een apart aandachtspunt is het ontwikkelen van taal en het elkaar kunnen verstaan. Uit ervaringen van het programma Ruimte voor Energie, waarin tools en methoden worden ontwikkeld om het energievraagstuk en ruimtelijke afwegingen te verbinden, blijkt dat er weinig kennis is van elkaars vakgebied en weinig gemeenschappelijke taal bij energiespecialisten en ruimtelijke ordenaars.

De geïnterviewden signaleren dat leiderschap, facilitering, luisteren en het gebied leren kennen veel vraagt van mensen. Interessante uitspraken in dit kader zijn:

- Hoe komt het dat we pas in crisis aan de slag gaan en besluiten nemen
- We hebben tijd nodig om naar elkaar te luisteren
- Ik maak me zorgen dat we er politiek niet uit komen
- Ik verbaas me erover dat het zoveel tijd kost elkaar te begrijpen
- Er komt een nieuwe fase, misschien is Extinction Rebellion echt nodig
- Het is een wordingsproces, niet helemaal planbaar
- We weten nog niet waar en hoe we moeilijke keuzes gaan maken
- In sommige gebieden met complexe problemen is totaal geen slagkracht
- We hebben een tafel zonder stukken nodig
- We moeten aan evenwichtskunstenarij doen

Samenvattend: Vanuit het 'niet weten' is meer aandacht voor het goede gesprek nodig, waarbij mensen ook zichzelf tegenkomen. Wat is ervoor nodig om hieraan ook aandacht te besteden?

Principe 4. Meerdere doelen dienen: hoe organiseren we meerwaarde en integratie van doelstellingen

In veel programma's en bij organisaties waarover we hebben gesproken, zoals het NP RES, RTLG en Mooi Nederland is het al de bedoeling dat meerdere doelen in gebieden worden gehaald en is er besef dat er nog afwegingen nodig zijn met andere programma's. In de ruimtelijke ordening en de nieuwe Omgevingswet bestaat daarvoor een proces waarbij nationale doelen door het rijk worden neergelegd in kaders, waarna provincies en gemeenten de ruimtelijke puzzel verder vormgeven en

het benodigde beleid en regels vastleggen. Uit de interviews blijkt dat er een paar nieuwe factoren zijn die de ruimtelijke ordening moeilijker maken:

- Het is niet meer vanzelfsprekend dat het fysieke systeem alle functies kan faciliteren: er zijn misschien wel hectares beschikbaar, maar er is geen zoetwater en niet voldoende netcapaciteit. Ordenen gaat meer dan ooit niet meer alleen over ruimte maar ook over ruimtelijke kwaliteit en draagkracht.
- Met water en bodem sturend komen belangen vanuit waterbeheer, gezonde bodem en biodiversiteit meer naar voren, maar die zijn niet op dezelfde manier inpasbaar als huizen of werklocaties.
- Het leggen van deze 'ruimtelijke puzzel' ligt voor een groot deel bij provincies, Inmiddels zijn er echter duidelijke signalen dat er meer grondgebied nodig zou zijn (de spreekwoordelijke 1,5 x Gelderland) om alle doelen te realiseren. Hiervoor is bij de geïnterviewden begrip, maar er is grote zorg over wie vervolgens de moeilijke keuzes zal maken op met name nationaal niveau en vooral hoe deze keuzes goed kunnen worden voorbereid zodat bestuurders hierin een rol kunnen spelen. Voor de provinciale programma's voor het landelijk gebied (PPLG's) geldt bijvoorbeeld dat het Regieteam Landelijk Gebied deze zal beoordelen, evenals onder andere het PBL, WBR, Ecologische autoriteit en heel veel ministeries. Maar op welke tafel vervolgens keuzes worden gemaakt is nog onbekend. Juist het rijk is nog sterk sectoraal georganiseerd en er zijn nog maar beperkt interdepartementale structuren die vorm zouden kunnen geven aan dit proces. Als daardoor keuzes niet worden gemaakt, kan dit tot vertraging en verder polarisatie leiden.

Samenvattend: Ruimtelijke ordening is meer dan ooit van belang, maar heeft vernieuwing nodig. Er zijn functies en belangen die een groter gewicht hebben gekregen (zoals gezonde bodem of zoetwaterbeschikbaarheid) of nieuw zijn (zoals lokale energieopwekking). Suggesties om hieraan vorm te geven zijn bijvoorbeeld het verder operationaliseren van de NOVI/nota Ruimte/NOVEX. Ook worden instrumenten genoemd zoals maatlatten, ladders of een verdringsreeks en het inzetten van dubbeldoelstellingen zoals bij Ruimte voor de Rivier.

Principe 5. Institutionele vernieuwing: wat moet er veranderen in onze systemen, protocollen en regels en hoe kunnen we dat proces versnellen?

Veel van wat hierboven is beschreven wijst vooruit naar benodigde systeemveranderingen. Opvallend is dat vooral zorg is over besluitvormings- en verantwoordingsstructuren, over financiering en over participatie. Daarnaast is ook verandering van wetten genoemd, waarbij bijvoorbeeld de aanpassing van energiewetgeving een traag proces blijkt te zijn.

Om nieuwe wegen te vinden en eventuele verbouwingen echt te kunnen doen wordt door veel geïnterviewden aangegeven dat we experiment, uitwisseling en leiderschap nodig hebben. Een goed voorbeeld om budgetten te *ontschotten* was bijvoorbeeld het ISV, voor wonen, bodemsanering en groen. Het is van belang een programma-begroting te kunnen maken van waaruit budget flexibel kan worden ingezet.

Gewezen wordt ook op het belang van onafhankelijke boegbeelden, zoals Arie Slob bij NOVEX Zwolle. Nieuwe vormen van leiderschap zijn nodig, maar wellicht ook nieuwe vormen van democratie, zoals de inzet van burgerberaden.

Aanzet voor een Agenda Gebiedsinnovatie

Vanuit het Nieuwe Kompas worden verschillende activiteiten geïnitieerd voor en door de zwerm van mensen die daarbij is betrokken. Zo is er op 21 en 22 juni voor de tweede maal een tweedaagse georganiseerd voor gebiedsinnovatoren.

Op de **Tweedaagse Gebiedsinnovatie van het Nieuwe Kompas** kwamen ca 120 pioniers bij elkaar die werken aan verbinding tussen streekholders en stakeholders in gebieden, verantwoordelijken van nationale programma's die een gebiedsgerichte invulling kennen en mensen die daar precies tussenin laveren, zoals actiegerichte wetenschappers en procesregisseurs. De deelnemers maakten een reis die begon met het luisteren naar elkaars ervaringen in gebiedsprocessen en de vragen die ieder daar persoonlijk bij heeft. Vervolgens was er ruimte voor bezinning op het persoonlijk leiderschap. In een open space werden tenslotte nieuwe ideeën verkend om verder te komen in gebiedsprocessen en tot een verdieping te komen van eerder benoemde belangrijke principes voor gebiedsinnovatie.

Tijdens de tweedaagse zijn muziek en beeldende kunst, en ervaringsgerichte werkvormen ingezet (zols gebiedsopstellingen) om ook de onderstroom aan te spreken en te benutten. Veel deelnemers geven aan na de tweedaagse meer open in gebiedsprocessen te staan, beter te kunnen luisteren, nieuwe inspiratie te hebben en meer oog te hebben voor het belang van veilige tussenruimten. Ook zijn waardevolle verbindingen ontstaan tussen de diverse schaalniveaus.

Op basis van de uitkomsten van de Tweedaagse vorig jaar en dit jaar, zijn de eerder benoemde ontwerpprincipes verder ontwikkeld en verdiept. Ook de interviews leiden tot verdieping van de principes zoals hierboven geschetst. Verder zijn er korte masterclasses georganiseerd en zal de aankomende tijd een Community of Practice gebiedsinnovatie opstarten met de ontwerpprincipes als richtinggevend kader.

Hier geven we een eerste aanzet voor een Agenda Gebiedsinnovatie, waarover we graag met de geïnterviewden en anderen in gesprek gaan. De aanzet betreft een aantal overkoepelende thema's per principe.

AANZET AGENDA GEBIEDSINNOVATIE

Principe 1: Over de regeneratie van het natuurlijk systeem als onbetwiste basis

- Hoe denken we over de verhouding tussen het natuurlijke systeem en de mens?
- Hoe geven we een stem aan het bodem- en watersysteem als we willen meebewegen met wat de bodem en het water willen?
- Ontwikkeling van en experimenteren met methoden om het bodem en watersysteem in een gebied eenvoudig zichtbaar te maken
- Wat als 'meebewegen met' het bodem- en watersysteem werkelijk het uitgangspunt vormt: wat betekent dit dan voor de energie-, voedseltransitie, de woningbouwopgave, etc.?
- Verder onderzoek naar het representeren van niet menselijke wezens of ecosystemen in gebiedsprocessen
- Hoe gaan we om met natuur amnesie? Op basis van het onderzoek van Marc Argeloo¹

¹ Elke nieuwe generatie weet niet meer hoe rijk de natuur was ten tijde van de jeugd van hun ouders. Marc Argeloo komt tot belangrijke en pijnlijke inzichten over hoe wij naar onze natuur kijken. In 'Natuuramnesie' schrijft Marc Argeloo over het fenomeen 'shifting baseline syndrome': de kennis van de rijkdom van de natuur verdwijnt uit ons collectieve bewustzijn.

Principe 2. Tussenruimte

- Hoe zorg je dat de tussenruimte niet losgezongen raakt van alles daaromheen: de instituties, de mensen in het gebied, de dagelijkse praktijk? Hoe combineren we tussenruimtes met democratische processen?
- Wat is een goede tussenruimte? Waar moet die aan voldoen? Wat zijn effectieve methoden om de tussenruimte veilig te maken en te houden?
- Hoe geef je vorm aan het dansen tussen de schalen, vanuit tussenruimtes?
- Wat als er meerdere tussenruimtes in een gebied ontstaan, waar verschillende doelstellingen aan de orde komen?
- Hoe zorg je ervoor dat de tussenruimte niet te snel ingekapseld raken? Hoe blijft het echt de tussenruimte en zorg je dat de tussenruimtes niet geïnstitutionaliseerd worden.

Principe 3. Innerlijke reis en aandacht voor de onderstroom in gebieden

- Hoe kan dat wat speelt in de onderstroom en de energie die daar zit bij mensen veel meer leidend worden in gebiedsprocessen?
- Welk nieuw leiderschap is nodig om de onderstroom in gebieds(innovatie)processen te durven expliciteren, en de kracht die hierin schuilt aan te boren?
- Hoe kunnen kunst- en ervaringsgerichte werkvormen worden ingezet, zoals systemische werkvormen, film, beeld en muziek om de kans te vergroten dat mensen in een gebied hun ego-structuren tijdelijk loslaten en zich makkelijker verbinden aan een collectieve queeste om met elkaar 'het goede' te doen voor het gebied?

Principe 4. Meerdere doelen dienen

- Hoe ontwikkelen we besluitvorming over de schalen heen om moeilijke keuzes te maken?
- Hoe zorgen we dat nationale kaders en instrumenten aansluiten bij de diversiteit van gebieden maar toch rechtvaardig en rechtmatig zijn?
- Hoe kunnen we experimenteerruimte creëren waarin verantwoording niet sectoraal maar integraal plaats kan vinden?
- Hoe zorgen we dat we doelen niet simpelweg stapelen, maar met elkaar naar de grootste mogelijke waarde zoeken in een gebied en daarbij maximalisatie per doel loslaten?

Principe 5. Institutionele vernieuwing

- Hoe kantelen we een sectoraal georganiseerd publiek bestel naar integrale aanpak en beleid in gebieden, inclusief beleids- en innovatie instrumenten die uit de verkokering zijn gekomen?
- Hoe creëren we betekenisvolle feedbackloops vanuit gebieden naar nationale overheden, die voor specifieke doelstellingen aan de lat staan en ook verantwoordelijkheid hebben voor wet- en regelgevend kader, dat al dan niet knellende werkt om doelstellingen in gebieden te realiseren.
- Hoe ontwikkelen we nieuwe democratische vormen die meerdere schalen, van gebiedsopgaven tot nationale opgaven, recht doen?
- Hoe kan de nieuwe Omgevingswet, met meer ruimte voor (gebieds)programma's en participatie bijdragen?

Geïnterviewden
David van Zelm van Eldik , coordinator landbouw en natuur Mooi Nederland, ministerie van BZK
Gerbrand van 't Klooster , directeur Federatie Particulier Grondbezit
Jasper Groos , Beleidscoördinator ruimte en duurzame energie, ministerie van BZK
Kristel Lammers , directeur Nationaal Programma RES
Marieke Mossink , directeur programmabureau RTLG, ministerie van LNV
Mart van Bracht , directeur programma Systeem Integratie, topsector Energie
Nienke Maas , programmamanager 'Ruimte voor Energi', TNO
Olaf Herfst , programma Aansluiting wind op zee Eemshaven, ministerie van EZK
Peter Schmeitz , manager Energie en leefomgeving, ministerie van EZK
René Vrugt , directeur Bodem, Ruimte en Klimaatadaptatie, ministerie van IenW
Renske Peters , voorzitter Stichting beschermers Amstelland
